

ESZMEI MOZZANAT ÉS SZUBJEKTÍV TÉNYEZŐ A KÉSŐI LUKÁCSNÁL*

Szabó Tibor

Kettős értelemben is szintézis-kísérlet Lukácsnak A társadalmi lét ontológiájáról című munkája. Egyrészt szintézis-kísérlet az életművön belül: benne számos, már korábban -- különösen a Történelem és osztálytudatban -- fölvetett és sajátosan megoldott problémát (a természetdialektikát, az eldologiasodást és elidegenedést, a tudatot, az eszmei mozzanatot, a gyakorlatot vagy akár a szubjektív tényezőt is) új társadalmi-történeti alapon vet föl a szerző és tesz kísérletet marxista megoldásukra. Másrészt szintézis-kísérlet ez a XX. századi marxista filozófián belül is, hiszen éppen a marxizmus filozófiai lényegét eltorzító fölfogásokkal szemben -- amelyek megbontották a marxista filozófia Marxnál és Leninnél meglévő koherenciáját -- igyekszik újból egységes egészként fölfogni a marxi--lenini elméletet. Ezen belül marxizmustörténetileg is releváns és eredeti az eszmei mozzanat és a szubjektív tényező újbóli hangsúlyozása, a társadalmi lét totalitásában való beágyazása: talán ez képezi Lukács késői munkásságának legpozitívabb oldalát, olyan oldalát, amelyet a "valódi marxizmus" megértésének és továbbfejlesztésének igénye hat át. A szintézis-kísérlet két oldala pedig össze is kapcsolódik egymással: mert éppen e probléma megoldása jelöli ki Lukács helyét a marxizmus XX. századi történetében.

LUKÁCS KIINDULÓPONTJA: A DOGMATIZMUS BÍRÁLATA

Lukács elméleti-filozófiai fejlődésében fordulópontot jelent a XX. kongresszus: ekkor hirdeti meg a "marxizmus reneszánszát" és mutat rá a marxizmus új lehetőségeire. Lukács ezen új alkotói szakaszára elsősorban polemikus irányultsága a jellemző. Lukács ekkor nemcsak -- az eddig is alaposan bírált

*A tanulmány az 1985-ös szegedi Lukács-konferenciára készült.

— polgári filozófiákat, az idealizmus és az irracionalizmus különböző megnyilvánulásait veszi ismételten kritika alá, hanem — tulajdonképpen most első ízben — éles bírálatban részesíti a marxizmus (dogmatikus és revizionista) eltorzítását is. E polémiák annyira a lukácsi életmű részei ezután, hogy nélkülük lehetetlen megérteni gondolkodásának lényegét, alapvető mondandóját. E sokirányú és igen árnyalt polémiáiból kiemelkedik a sztálini dogmatizmus — általunk itt részletesen ezúttal nem elemezhető — kritikája.¹ Ennek alaphangja az ellen a "végzetes előítélettel" szembeni polémiája, "hogy a sztálini teóriák azonosak a marxizmus alapelveivel".² Lukács éppen ezzel szemben kísérli meg az Ontológiában "az igazi marxizmus helyreállítását".

Már a "Történeti fejezetek"-ben kiderül: az egész műnek antidogmatikus beállítottsága van. Ugyanis már e részben is újból szerepelnek olyan — Marxnál és Leninnél még meglévő — témák, amelyek Sztálin fölfogásából egyszerűen kimaradtak. Így kap ismételten szerepet e fejezetekben a társadalmi véletlen, vagy például a társadalmi törvények és az emberi cselekvés dialektikus (és nem fetisizisztikus) viszonya, vagy az egyes emberek döntéseinek társadalmi súlya, cselekvésük fontossága stb. A dogmatizmus metafizikus szemléletével szemben Lukács minden témában a valódi dialektika fontosságát húzza alá. Ennek értelmében bírálja például a társadalmi lét és társadalmi tudat Plehanovnál és Sztálinnál is meglévő szétválasztását, mint alapvető hibát az egész marxista filozófiára nézve. "A társadalmi lét és tudat metafizikai szembeállítása szigorú ellentétben van Marx ontológiájával, amelyben a társadalmi lét mindig elválaszthatatlanul kapcsolódik tudati aktusokhoz (alternatív tételezésekhez)" — írja Lukács.³

A "Szisztematikus fejezetek"-ben, különösen a munka- és a reprodukció-fejezetben, éppen ezt a munkában is meglévő ontológiai és tudati-teleológiai mozzanatot, valamint dialektikájukat elemzi részletesebben. Például az ember reprodukciójával kapcsolatban így ír: "Itt is félre kell tolnunk Marx követőinek vulgáris-mechanikus előítéleteit. Többségük a gazdaság objektív törvényszerűségeiből valamiféle természettudományt csinált, és a gazdasági törvényeket olyannyira eldologiasította és fetisizálta, hogy az egyes ember

¹Lukács 1956 után több fontos írásában és visszaemlékezésében is foglalkozik e kérdéssel; Sztálin-bírálata jól rekonstruálható Curriculum vitae (Magvető, Bp. 1982) címmel kiadott kötetéből is.

²Lukács György válasza a Nuovi Argomenti körkérdésére. In: Kritika, 1983/1. sz., 24. o. (ún. "Carocci-levél").

³Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról I--III. köt., Magvető, Bp. 1976 (a továbbiakban: Ont.), I. köt. 422. o.

szükségképpen e törvények működésének minden befolyást nélkülöző tárgyaként jelent meg." (Ont. II. 258.) Lukács célja viszont annak kimutatása, hogy az ember "a pusztá egyediségből (a nem egyedi példányából) miként fejlődött valódi emberré, személyiséggé, egyéniséggé". (Ont. II. 259.) Ehhez pedig szükség van a társadalmi lét objektív és szubjektív szféráinak kölcsönös figyelembevételére, az anyagi és eszmei szférák "új szintézisére". (Ont. II. 276.)

Lukács alapvetően hibás megoldásnak tartja a társadalmi létfolyamatok és az eszmei mozzanat merev szétválasztását. "Elterjedt az az elképzelés, mint-ha a gazdasági szféra valamiféle második természet volna, amely a társadalmi lét másik részétől, attól, amit felépítménynek, ideológiának neveznek, struktúrájában és dinamikájában minőségileg különbözik, és merev, kizárólagos el-lentétben áll vele. (Csak Plehanov és Sztálin nézeteire emlékeztetünk.)" (Ont. II. 364.) Lukács jól látja, hogy a "második természet"-nek "egyik valódi tulajdonsága" a szubjektumtól való függetlensége, de hozzáteszi: "nem szabad itt sohasem elfelejteni, hogy ez a tudatos aktusoktól való függetlenség mégis feltételezi, hogy ezek a függetlenség létszerű alapjai, hogy tehát a társadalmi lét még magasabbrendű és legtisztább objektivitásának formájában sem lehet olyan tökéletesen független a szubjektumtól, mint a természeti folyamatok." (Ont. II. 370.)

Az eszmei mozzanatot és a szubjektív tényezőt figyelmen kívül hagyó fölfogásokkal szemben Lukács Ontológiájának alaptörekvése, hogy a társadalmi lét szerkezetét alapvető egységességében tárja föl és írja le. Ebből a szempontból tartom itt alapvetően fontosnak az eszmei mozzanat általános filozófiai síkon való kidolgozását és a szubjektív tényezőnek a politikaelmélet terén való tárgyalását.

AZ ESZMEI MOZZANATRÓL

Az egész Ontológiában megfigyelhető Lukácsnak az az igyekezete, hogy a marxista filozófián belül újra visszaállítsa jogaiba a tudatot. A mű legkülönbözőbb fejezeteiben beszél arról, hogy általában véve a marxista filozófia számára fontos a Marxnál is meglévő tudati mozzanat hangsúlyozása. Föl-eleveníti az ismert összefüggést munka és tudat között, s hosszan fejtegeti, hogy a munkafolyamatban az ember hogyan teremti meg önmagát mint embert.⁴ Lukács véleménye szerint a testtel szemben, amely a munkafolyamatban csak

⁴Lukács itt szinte teljes egészében Marx elemzéseire támaszkodik, amikor a természeti korlátok ember-általi fokozatos visszaszorítását vizsgálja.

"a teleológiai tétélezések szolgáló, végrehajtó szerve", a tudat "irányító, meghatározó szerepre tesz szert". (Ont. II. 105.) A tudatnak azonban nemcsak itt, hanem a történelemben is jelentős szerepe van: a tudat biztosítja a társadalmiság kontinuitását, a társadalom valamiféle emlékezetét testesíti meg, "amely megőrzi a múlt és a jelen vívmányait, és a jövőbe való továbbfejlődés mozgatóerőivé, támpontjaivá" változik át. (Ont. II. 188.) Éppen ezért ezt a tudatot — Lukács szerint — a "társadalmi lét tényleges alkotóelemének kell tekinteni", amelynek specifikusan dinamikus, létszerű funkciója van, "amelyben megmutatkozik a társadalmi lét különössége, minden más létformához képest: a tudat mint közeg, mint a kontinuitás hordozója és megőrzője lép fel, s ily módon egy másutt meg-nem-lévő magáértvalóságot kölcsönöz a kontinuitásnak". (Ont. II. 188—189.) Lukács mindebből azonban nem következtet a tudat "mindenható" jellegére: "a tudattartalmak, mivel konkrét társadalmi-történeti eredetük van és konkrét társadalmi-történeti helyzetben válnak az alternatív döntések tárgyává, szükségképpen nem szabadulhatnak meg azoktól a tévedésektől, korlátozottságoktól stb., amelyek genezisükből, a társadalmi emlékezetben való megőrződésükből, alkalmazási lehetőségeikből fakadnak". (Ont. II. 189—190.)

A tudat szerepének ez a hangsúlyozása jelenti-e vajon Lukácsnál úgymond a materializmus pozícióinak gyöngülését?⁵ A kérdésre egyértelműen nem kell válaszolnunk. Lukács az Ontológia legkülönbözőbb helyein is hangsúlyozza az anyagi mozzanat elsődlegességét. Például, amikor a tudat és a test viszonyát elemzi, így ír: "ontológiailag azt kell mondani, hogy a test létezhet tudat nélkül, például ha betegség következtében a tudat működése megszűnik, a tudat viszont biológiai alapok nélkül nem rendelkezhet léttel. Ez nem mond ellent annak, hogy a tudat önálló, irányító, tervező szerepet tölt be /.../" (Ont. II. 106.) Lukács szerint a tudattartalmak lényegét is a társadalmi létben kell keresni. A marxista filozófia — mondja Lukács — "minden tudati formát a társadalmi lét alapján akar és tud" magyarázni. (Ont. II. 557.)

Az eszmei mozzanat problematikáját azonban mégis középponti jelentőségűnek tartja, olyannyira, hogy a "Szisztematikus fejezetek"-ben külön részt ír erről a kérdésről. Az eszmei mozzanat tárgyalását a társadalmi lét alapkategóriájával, a munkával kezdi: "a munkában — és a munka nemcsak mindennemű gazdasági gyakorlat alapja, alapvető jelensége, hanem /.../ struktúrájának

⁵A Lukács-irodalomban olykor-olykor fölbukkan az a bírálat, amely szerint Lukács a tudat hangsúlyozásával "engedményt" tett volna az idealizmusnak.

és dinamikájának legáltalánosabb modellje is — a tudatszerűen előidézett teleológiai tételezés (tehát egy eszmei mozzanat) szükségképpen megelőzi ontológiailag az anyagi megvalósulást." (Ont. II. 337.) Ez ugyanaz, amiről Marx A tőkében így beszél: "a munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a munkás elképzelésében, tehát eszmeileg már megvolt".⁶ Ezt az eszmei mozzanatot vizsgálja és elemzi Lukács. Kiemeli, hogy a teleológiai tételezés és a kauzalitás, az eszmei és az anyagi mozzanatok egymástól elválaszthatatlan egységben vannak: "Ontológiailag nem két különálló -- egy eszmei és egy anyagi -- aktusról van szó, amelyet valamiképpen összekapcsolnak egymással, de közben, e kapcsolat ellenére, mindegyik megőrizheti saját lényegét, hanem bármelyik, egymástól csak gondolatilag elszigetelhető aktusnak a lehetősége ontológiai szükségszerűséggel a másik létehez kötődik." (Ont. II. 337.) Az eszmei és az anyagi aktus tehát dialektikus összefüggésben áll egymással: egy folyamat két mozzanatáról van szó. Viszonylag könnyű fölfedezni Lukácsnak ebben a koncepciójában azt a már jelzett polémiaját, melyet a marxizmust mechanikusan eltorzító fölfogásokkal szemben folytatott. S valóban, ez alkalommal is bírálja Plehanov, Kautsky, Max Adler és Sztálin egyoldalú fölfogását. Mindezekkel szemben Marx gondolataira hivatkozva fejti ki az eszmei és valóságos elemek dialektikáját az áru és az érték vonatkozásában. Kimutatja, miként válik az eszmei valóságossá és a valóságosból milyen eszmei indíttatások származnak, majd egy általános következtetést von le: a gazdaságban "az eszmei formában kiváltott tevékenységek és az ezekből kinövő anyagian gazdasági törvényszerűségek dialektikusan összetartoznak, egymásra vonatkoznak, ontológiailag elválaszthatatlanok egymástól". (Ont. II. 346.) E megállapítás azonban filozófiailag is igen jelentős.

Mi benne a jelentős, mi benne az újdonság -- hiszen végeredményben "csak" Marx koncepcióját értelmezi? Újdonsága egyrészt abban áll, hogy a naturalisztikus jellegű materializmussal szemben az eszmei tényezőt éppoly fontosnak tartja a gazdasági és társadalmi folyamatokban, mint az anyagi mozzanatot. Másrészt, éppen ebből következőleg, az eszmei mozzanat szerepe az előzőekhez képest⁷ jelentősen fölértékelődik. E fölértékelődésből pedig további következtetések adódnak. Például megnő a szerepe az egyes embernek, az egyes em-

⁶Marx: A tőke. Marx és Engels Művei, 23. köt. 169. o.

⁷Itt nem Lukács saját koncepciójának korábbi szakaszára, hanem a marxizmus naturalisztikus interpretációjára gondolok. Lukácsnál -- megítélésem szerint -- bizonyos folyamatosság figyelhető meg (tulajdonképpen a Heidelbergi esztétikától kezdődően, de különösen a Történelem és osztálytudattól számítva) az eszmei és anyagi mozzanatok dialektikájának kérdésében.

ber alternatív döntéseinek, konkrét választásainak. Ebben az összefüggésben új megvilágítást nyer és az eddigiekhez képest jobban hangsúlyozódik a sza-badság problematikája mint az ember önlétrehozásának egyik igen fontos momentuma. Végeredményben ezzel függ össze a szubjektív tényező -- későbbiekben tárgyalandó -- fontossága is.

Lukács, az eszmei mozzanat ontológiáját vizsgálva, a továbbiakban rámutat, hogy a társadalmi lét egyik leglényegesebb sajátosságát többek között éppen az eszmei faktor adja, amely a társadalmi létben képes olyan dolgokat is létrehozni, amilyeneket a természeti létben lévő tárgyak maguktól nem képesek produkálni. "Az eszmei mozzanat a valóságost szükségképpen a kívánt irányban tételezi, s ki tud belőle csinálni olyasmit is, ami a maga természetes létében sohasem valósult volna meg magától." (Ont. II. 387.) Erre Lukács számtalan példát hoz föl. Nézzünk közülük néhányat. "Egy bot például önmagában véve alkalmas ugyan arra, hogy nyársnak alkalmazzák, de magábanvaló léte sohasem árulná el ezt az alkalmasságot." (Ont. II. 386.) Lukács másik példája: "Már az ember legprimitívebb tűzhasználatánál nyilvánvaló, hogy közvetlenül véve sem a tűzben nincs meg a főzés vagy sütés képessége, sem a húsban és növényben nincs közvetlenül tendencia arra, hogy megfőzzék vagy megsüssék őket /.../ az ezeket a folyamatokat megvalósító eszközöket a dolgozó embernek előbb meg kellett alkotnia erre a célra." (Uo.) A tudat lényeges jellemzője tehát az aktivitás, a kezdeményezőképeség, azonban Lukács ebben az esetben sem felejt el hozzátenni: az eszmei mozzanat és a valóságos kapcsolatában föltétlenül az utóbbi túlsúlyos mozzanat. Minden, az eszmei mozzanat által fölszabadított lehetőség "reális lehetőségként már feltétlenül megvolt ebben a magábanvaló létben". (Ont. II. 387.)

Lukács az eszmei mozzanat tárgyalásakor elemzi a tárgyasulás, a külsővé-válás kérdését is. Ennek a problémának az alapját még a fejezet elején tett ama kijelentése alkotja, amely szerint: "a teleológiai tételezés aktusa csak anyagi megvalósulásának valódi folyamatában és ezáltal válik igazi teleológiai aktussá, enélkül tisztán pszichológiai állapot marad, egy elképzelés, kívánság stb., amely legfeljebb képmásszerű viszonyban áll az anyagi valósággal". (Ont. II. 337—338.) Ez rendkívül fontos megállapítása: azt bizonyítja ugyanis, hogy az eszmei mozzanat nemcsak genezisében táplálkozik a társadalmi létből, hanem oda is tér vissza: az eszme érvényességét, hatékonyságát csak az bizonyítja, ha megvalósul. "Az emberek külsővé nem vált gondolatai, érzései stb. pusztán lehetőségek, és csak tárgyasulásuk folyamatában mutatkozik meg, mit is jelentenek valójában." (Ont. II. 406—407.)

Mi a viszonya az eszmei mozzanat külsővé-válásának az értékszerűséghez? A tárgyasululás--külsővé-válás — mivel önmagában mindegyik a társadalmi lét alkotóeleme — szükségszerűen vált ki értékeket és értékeléseket. Ezek pedig továbbá jelentős befolyást képesek gyakorolni "a szubjektumok későbbi teleológiai tételezéseire". (Ont. II. 409.) Az értékteremtés a társadalmi lét alapvető célja és feladata, s ezért a társadalmi kontinuitás létrehozásához alapvetően szükséges, hogy az eszmei mozzanat tárgyasuljon. "A szubjektívnek megmaradó, nem objektivált gondolatoknak, érzéseknek stb. — a tudattal működő természeti organizmusokhoz hasonlóan — csak magábanvaló kontinuitásuk lehet. Csak a külsővé-válás objektiválja az összes életmegnyilvánulást az ezt átélő ember és embertársai számára is. Csak ez az objektiváció biztosít mindkettőnek társadalmi-emberi kontinuitást." (Ont. II. 414.) És csak ebben a folyamatban valósulhat meg, bontakozhat ki az ember személyisége is. Ez pedig, világtörténelmi perspektívában, igen lényeges: "Hiába vannak ugyan meg a 'szabadság birodalmának', a tulajdonképpeni emberi történelem kezdetének összes objektív feltételei, ezek pusztán lehetőségek maradnak, ha az emberek még képtelenek arra, hogy külsővé-válásaikban igazi, pozitív, tartalmas nembeliséget, nem pedig pusztán ennek formális-partikuláris megvalósulását fejezzék ki." (Ont. II. 413.)

Lukács itt azt a Hegelből induló koncepciót fejti ki — ama marxi tétellel kombinálva, hogy az emberek maguk csinálják a történelmet, mégpedig készentalált feltételek mellett —, amely szerint az igazi emberi nembeliség magának az ember tevékenységének a terméke, és — ahogyan Lukács mondja — az nem más, mint "külsővé-válási aktusainak dinamikus összeredménye". (Ont. II. 415.) Lukács azonban még ezt is továbbgondolja, mert különbséget tesz a munka világa által és a mindennapok "világa" által létrehozott tételezések és külsővé-válások között. Amennyiben az ember a mindennapi létezés szintjén fogalmazza meg gondolatait és tárgyasítja őket, ez azzal a következménnyel jár, hogy az ezen a létszinten meglévő és tartósan meg is maradó hamis tudati elemek, előítéletek vagy a valóság félreértései mennek át a gyakorlatba. Ezért kíváncsi, hogy a létezés magasabb szférájából, például a munka világából származó szellemi elgondolások tárgyasuljanak inkább. (Ont. II. 425.) Azonban a tévedés lehetősége itt sincs teljesen kizárva,⁸ hiszen az "emberi

⁸A tévedés kérdését és a hamis tudat történelmi (esetleg pozitív) szerepét a komplexumokról szóló fejezet is tárgyalja: "a valóság egészen vagy részben helytelen képmásai is fölöttébb jelentős tényezőivé válhatnak a történelmi fejlődésnek. Sőt, nagyon gyakran éppen ez a hatékonyságuk és az ebből eredő problémák vezetnek a valóság megfelelő megismerésének magasabb fokára." (Ont. II. 190.)

gyakorlat mindig olyan körülmények között megy végbe, amelyek a tételező szubjektumot alternatív döntésekre kényszerítik, noha ezek előfeltételeit, következményeit stb. elvileg nem láthatja át teljesen". (Ont. II. 426.)

Így merül fel Lukácsnál az eszmei mozzanat strukturált jellegének a kérdése. Bizonyos értelemben továbbfejleszti Az esztétikum sajátosságában kifejtett mindennapiság-fogalmat, kimutatja létszerű jellegzetességeit és — főképpen — viszonyát az eszmei mozzanat magasabb objektivációs formáihoz, nevezetesen a tudományos tudathoz. A társadalmi lét szempontjából Lukács alapvetőnek tartja egyrészt a mindennapi életnek a tudományos megismerésre való hatását, másrészt a tudományos megismerésnek a mindennapi életre gyakorolt hatását.

Lukács a munka, a reprodukció, az eszmei mozzanat tárgyalása során politikaelméleti megállapításokhoz is eljut. Különösen így van ez az ideológia problémájának az elemzésekor. Nézzük, mit is ért Lukács ideológián: "az ideológia mindenekelőtt a valóság társadalmi feldolgozásának az a formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát". (Ont. II. 449.) Lukács e szférának az alapproblémáját Marxtól veszi, amikor kijelenti, hogy az emberek éppen az ideológiákon keresztül harcolják végig a társadalmi lét konfliktusait. Az ideológiák ebben az értelemben a társadalmi tudat meghatározott formáival, a filozófiával, a vallással, az erkölccsel, a művészettel stb. azonosak. Lukács az ideológiáról szóló fejezetben éppen ezeket a tudatformákat elemzi, amire mi most nem térhetünk ki. Témánk szempontjából most csak az az érdekes számunkra, hogy az ideológia alapproblémája — a társadalmi konfliktusok végigharcolása — Lukács szerint alapvető módon összefügg a politikum szférájával. Sajnos, e téren a lukácsi fejtegetések igen kevésbé kielégítőek. Az Ontológiából sok minden hiányzik — például a társadalmi struktúra, az osztályok és az osztályharc, az állam problémája stb. —, ami a politikum világának árnyaltabb bemutatásához elengedhetetlen lenne. Mégis, a politikai gyakorlat és az emberi tényező fölvázolásakor nagyon is lényeges megállapításokhoz jut el.

A SZUBJEKTÍV TÉNYEZŐRŐL

Ahogy az eszmei mozzanatnál, Lukács az ideológiánál és a szubjektív tényezőnél is annak társadalmi-történeti beágyazottságát hangsúlyozza, egyrészt az idealizmus különféle megnyilvánulásaival, másrészt a vulgármaterializmussal szemben. Az ideológiai szférák mindegyikére jellemző, hogy megőrzi "genezisük kitörölhetetlen nyomait". (Ont. II. 449.) Ez érvényes a poli-

tikai "életszférára" is, mint "a társadalmi totalitás egyik egyetemes komplexumára". (Ont. II. 487.)

A politikum világára is érvényes az az alapelv, hogy visszatükrözi a valóságot,⁹ ugyanakkor azonban jelentős mértékben befolyásolja a politikai szándékú teleológiai tételezéseket is. A politikai jellegű döntéseknél Lukács két kritériumot említ, amelyek megmutatják, miként lehet végigharcolni politikai eszközökkel egy reális társadalmi konfliktust. Az egyik ilyen kritérium a Lenin által gyakran hangoztatott "következő láncszem", a másik pedig az, hogy a politikai cselekvésnek milyen a hatékonysága. Ez utóbbi pedig lehet pozitív vagy negatív irányultságú, de itt egy dolog a fontos: "valamely politikai döntés és az alapjául szolgáló politikai koncepció stb. valójában politikailag nem releváns többé, mielőtt nem hatékony". (Ont. II. 492.) Nagyon fontos politikaelméleti megállapítása az is, hogy "a politikai cselekvés hatékonysága csak hosszabb távon teljesül be". (Ont. II. 493.)

Lukács tehát ezekben a kérdésekben is valóban dialektikus módon igyekszik megoldani az eszmei mozzanat és a valóságos kapcsolatát, most már a politikum szférájában. Az ideológiai formák is azért válnak fontossá számára, mert tudja, hogy ezek alapján lehet mozgásba hozni az emberek különféle csoportjait. Helyesen állapítja meg: "gyakorlatilag nem lehet hatékonyan végigharcolni a konfliktusokat a népesség mindenkor döntővé vált rétegének mozgósítása és megszervezése nélkül". Természetesen nem közömbös az az eszmei tartalom sem, amely e mozgósítás alapját képezi, s döntően meghatározza a bekövetkező esemény specifikus politikai sajátosságát, irányát és tartalmát is. A társadalmi-történeti meghatározottság és a szubjektív tényező lehetőségeinek összefüggéséről a következőket mondja: "Az ember mint válaszoló lény sohasem független azoktól a kérdésektől, amelyeket a történelem vet fel a számára, de az objektívvá vált társadalmi mozgás sem függetlenedhet társadalmi-emberi, politikai-erkölcsi eredetétől." (Ont. II. 494.) A determináció elismerése természetesen nem vezet nála egy fatalisztikus elképzeléshez: épp ellenkezőleg, szándékának antidogmatikus jellegéhez ez esetben sem fér kétség.

A politikai szféra tárgyalása során Lukács részletesebben is szól a szubjektív tényező szerepéről a társadalmi konfliktusok végigharcolásának konkrét folyamatában. Elengedhetetlenül fontosnak tartja, hogy az objektív tényezőktől elkülönítve — természetesen ez az elkülönítés didaktikai jellegű

⁹ Lukács ezt így fejezi ki: "azt a valódi mozgásteret, amelyben a szubjektív tényező megjelenik, mindig a gazdasági-társadalmi fejlődés határolja körül". (Ont. II. 504.)

csupán — tárgyalja a szubjektív tényező problémáját, hiszen a társadalmi lét komplex rendszerében és a politikumban ez bizonyos esetekben "döntő jelentőségre juthat". (Ont. II. 504.)

A szubjektív tényező, mint "egész, fölöttébb nagyhatású komplexum" tárgyalását Lukács főként Lenin politikaelméleti nézetei alapján végzi el. Számára Lenin volt az, aki a szubjektív tényező fontosságát kiemelte az osztályharc, a forradalom, a társadalmi formációk átváltoztatása területén.¹⁰ Lukács fölhasználja és beépíti gondolataiba a forradalmi helyzetről Lenin által mondottakat, s újból aláhúzza — most már "a hivatalos marxizmussal" szemben — a társadalmi gyakorlat kérdésének fontosságát, amit ez esetben már (eltérően korai, például a Történelem és osztálytudatban is megtalálható fölfogásától) helyesen értelmez. Az Ontológiában Lukács így ír: "A történelem szubjektív tényezője csak akkor bontakozhat ki teljes erővel a konfliktusok végigharcolásának érdekében, ha egyrészt az adott társadalmi állapotokkal való pusztán közvetlen elégedetlenség, a velük való szembenállás elméletileg is ezek totalitásának tagadásává fokozódik, másrészt az így kialakuló megokolás nem marad pusztán a fennálló rend totalitásának kritikája, hanem arra is képes, hogy az így szerzett felismeréseket átvigye a gyakorlatba, tehát az elméleti felismerést az ideológia átütő erejű gyakorlatává fokozza." (Ont. II. 508.) Lukács egész késői filozófiai fejlődésében döntő jelentőségű, hogy a politikum szférájában összekapcsolja egymással a szubjektív tényező és a gyakorlat problémáját. Ezzel újra visszatér Marx Feuerbach-téziseinek alapkoncepciójához, a marxi filozófia egyik legfőbb forrásához; valamint a marxi koncepció lenini továbbfejlesztéséhez, amelyben — a Mi a teendő?-től kezdődően — meghatározó szerepe van a szubjektív tényezőnek és a gyakorlatnak.

Lenin gondolatait elemezve Lukács néhány további fontos megállapítást tesz. "A nagy történelmi változások /.../ sohasem egyszerűen a termelőerők fejlődésének, a termelési viszonyok és ezek közvetítésével az egész társadalomra gyakorolt robbantó hatásának mechanikusan szükségszerű következményei." (Ont. II. 509.) Ebben a folyamatban kap hangsúlyt "a megváltoztató aktivitás, a forradalmasító gyakorlat". Lukács itt utal arra is, miért szükséges az eddigieknél is többen foglalkozni a szubjektív tényező kérdésével. "A forradalmak nagy, világtörténelmi tanulsága, hogy a társadalmi lét nem pusztán

¹⁰ A marxizmus klasszikusainak a szubjektív tényezőről vallott fölfogását részletesen tárgyalja B. A. Csagin: Szubjektivnij faktor, Műszl, Moszkva 1968. Természetesen a szubjektív faktor kérdése Lukács mellett másoknál is (például Luxemburnál) igen erőteljesen merült föl.

megváltozik, hanem újból és újból megváltoztatják azt." Ez szinte parafrázisa annak az alapvető lenini megjegyzésnek, hogy "a kapitalizmus nem dől meg, ha nem döntik meg",¹¹ tehát szükséges hozzá egy tudatos és aktív tényező is. Lukács így folytatja: "Ennek szükségszerű történelmi következménye az, hogy a gazdasági fejlődés objektív forradalmi helyzeteket teremthet ugyan, de korántsem alakítja ki ugyanakkor velük törvényszerű összefüggésben a ténylegesen és gyakorlatilag döntő szubjektív tényezőt is." (Uo.)

Amennyire igaz Lukácsnak ez a kijelentése, annyira fájálthatjuk, hogy az Ontológiában szinte teljes egészében hiányzik annak kimutatása: hogyan, mi módon lehetséges a szubjektív tényező kialakítása, kiformálása, megszervezése stb. Csak általános kijelentéseket találunk e műben arról is, hogy az intézményi, a közvetítő rendszer (például a párt, a tömegszervezetek) hogyan képesek a szubjektív tényező erejét egy adott irányba terelni, orientálni.¹² Lukács ebben az esetben is megelégszik annak az általános történetfilozófiai összefüggésnek a kiemelésével, hogy a szubjektív tényező alapvetően fontos a társadalmi lét vonatkozásában. "A történelem szubjektív tényezője tehát végső soron, de csak végső soron, a gazdasági fejlődés terméke ugyan, minthogy ez a folyamat veti fel azokat az alternatívákat, amelyek között az embernek döntenie kell, mégis lényeges értelemben e folyamatától viszonylag függetlenül cselekszik, mivel igenlése vagy tagadása csak lehetőségek szerint kötődik hozzá. Ezen alapul a szubjektív tényezőnek (s ezzel az ideológiának) a történelemileg aktív, nagy szerepe." (Ont. II. 516--517. -- kiemelés tőlem -- Sz. I.) Itt igazán sajnálhatjuk, hogy az Ontológia befejezetlen maradt...

AZ ESZMEI MOZZANAT ÉS A SZUBJEKTÍV TÉNYEZŐ KAPCSOLATA

Az Ontológia fő törekvése -- ahogyan azt Lukács több ízben is nyomatékosan aláhúzta -- az "igazi marxizmus" rekonstrukciója. Ez természetesen értelmezés is egyben. Az, hogy Lukács e munkájában -- egyebek mellett -- nagy szerepet szán az eszmei mozzanatnak és a szubjektív tényezőnek, mutatja annak az interpretációs orientációnak a jellegét is, ami rá már tulajdonképpen a Történelem és osztálytudat idején is jellemző volt, csak akkor a kérdéseket -- mint azt saját maga több alkalommal is hangsúlyozta -- nem sikerült "az

¹¹Lásd Lenin Összes Művei, 26. köt. 204. o.

¹²Ezekről a kérdésekről Lukács valamivel többet mond Demokratisierung heute und morgen című 1968-as tanulmányában.

igazi marxizmus" keretén belül megoldania.¹³ Az Ontológia ezzel szemben már az érett marxista Lukács véleményét tükrözi e téren. Ez az érett kori koncepciója pedig — bizonyos, már említett hiányosságai mellett is — igen nagy koherenciát mutat. Koherenciáját pedig elsősorban az a dialektika biztosítja, amely a műben mindvégig jelen van, és amely alapvetően meghatározza a kérdések árnyalt, marxista bemutatását, megoldását. E koherenciának egyik legjobb bizonyítéka a műben a társadalmi lét és társadalmi tudat kérdésének egyértelműen materialista és dialektikus elemzése. Az általunk tárgyalt területen pedig az, hogy Lukács Ontológiájában szoros összefüggés van az eszmei mozzanat filozófiai és a szubjektív tényező politikaelméleti tárgyalása között. Amikor Lukács — a dogmatizmus fölfogásával szemben — hangsúlyozottabb szerepet biztosít a filozófiában az eszmei mozzanatnak az anyagi, társadalmi léttel való szoros kapcsolatában, akkor — szintén a dogmatizmussal szemben — szükségképpen hangsúlyozza a politikaelméletben, a lét determinációs viszonyai, a kauzalitás mellett, a teleológiai tételezés és a szubjektív tényező társadalom- és történelemformáló erejét és szerepét. Az eszmei mozzanat kiemelése a marxista filozófiában magával vonja a szubjektív tényező szükségképpen kiemelését a politikaelméletben, és viszont. Az eszmei mozzanat és a szubjektív tényező tehát, Lukács koherens gondolati világában, föl is tételezik egymást.

Lukács az eszmei mozzanat és a szubjektív tényező problémáját — megítélésünk szerint helyesen — a "valódi marxizmus" fontos jellemvonásának tartotta. S ez azt is megmutatja, hol jelölhetjük ki Lukács helyét a 20. századi marxista filozófián és politikaelméletben belül. E kérdéskör azonban már egy másik tanulmány tárgya lehetne.

¹³ Lukácsnak a Történelem és osztálytudat utáni útkeresése ebből a szempontból igen tanulságos. Lásd erről tanulmányomat: "Lukács Buharin-kritikája", in: Tanulmányok a fiatal Lukácsról, A filozófia időszerű kérdései, 56. sz., 95--106. o.

RESÜMÉE

Tibor Szabó: Das ideale Moment und der subjektive Faktor beim späten Lukács

Der Verfasser versucht zu beweisen, dass Lukács' Ontologie im doppelten Sinne ein Versuch zur Synthese ist. Einerseits innerhalb des Lebenswerks — zahlreiche, früher einmal schon (besonders im "Geschichte und Klassenbewusstsein") thematisierte und eigenartig gelöste Probleme wie die Dialektik der Natur, die Entfremdung, das Bewusstsein, die Praxis usw. werden hier vor einem neuen gesellschaftlich-historischen Hintergrund wieder behandelt. Andererseits bedeutet das auch innerhalb des Marxismus des XX. Jahrhunderts einen Versuch zur Synthese, da Lukács sich zum Ziel setzt, die Theorie von Marx und Lenin wieder als ein einheitliches Ganzes — als Synthese eben — aufzufassen, im Gegensatz zu den zahlreichen Versuchen, die das Wesen der marxistischen Philosophie verzerren und ihre Einheit zersetzen wollen.

Auch geschichtlich relevant und originell ist bei Lukács die neuerliche Betonung des idealen Moments und des subjektiven Faktors sowie ihre Einbettung in die Totalität des gesellschaftlichen Seins. Einer neuer Zug ist, dass er — der vulgärmaterialistisch Auffassung gegenüber — den idealen Faktor für ein genauso Wichtiges hält wie die materiellen Faktoren. So erfährt nicht nur das ideale Moment eine Wertsteigerung, sondern auch die geschichtliche Rolle des Einzelnen, seine alternativen Entscheidungen und Wahlmöglichkeiten. Ins neue Licht gestellt wird auch die Problematik der Freiheit als wichtiges Moment der Selbsterschaffung des Menschen sowie die Rolle des subjektiven Faktors als formende Kraft der Geschichte. Beim späten Lukács wird dieser Versuch einer philosophischen Synthese auch mit politiktheoretischen Überlegungen verknüpft.